

ISSN 0134-4293

Ўзбекистан Республикасы Илимлер
Академиясы Қарақалпақстан бөлиминин

ХАБААРШЫСЫ ВЕСТНИК

Қарақалпақского Отделения
Академии Наук Республики Узбекистан

Нөкис 2005 Нукус

3

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҲИКОЯЛАРИДА ФАЛСАФИЙ-ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛ МУАММОСИ

С.Матякупов

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини, Нукус шаҳри

Мустақиллик шарофати билан адабиётимизнинг барча тур ва жанрларида қузатилаётганидек, ҳикоячилигимизда ҳам сифат ўзгаришлар, янгиланишлар жараёни кечмоқда. Бу нарса биринчи галда, янги қаҳрамонларнинг маънавий-интеллектуал фаолияти-да руҳоний ҳаётида намоён бўлаётир.

Маълумки адабиёт ва санъат ҳамisha инсон билан тирик. Инсоннинг жамият, табиат, олам сир-синоатлари билан алоқалари санъатнинг боқий мавзуи. Шу жумладан, адабиётшуносликнинг ҳам энг муҳим муоммоларидан ҳисобланади. Ҳар бир давр адабиёти қаҳрамонларининг фалсафий-эстетик, психологик дунёси билан бир бирдан фарқ қилади. Шу маънода мустақиллик даври ҳикоячилиги қаҳрамонларининг бадиий-эстетик дунёси, маънавий ахлоқий изланишлари, интеллектуал дунёси ўрганилиши илмий-назарий умумлашмасини кутаётган долзарб масалалардан ҳисобланади.

Ана шу мулоҳазалар асосида ёндашган ҳолда ушбу мақоладан кўзда тутилган асосий мақсад мустақиллик даври ўзбек ҳикояларида хусусан, Х. Дўстмухаммаднинг "Бугун эрталаб" асари мисолида бугунги ҳикоялардаги қаҳрамонлар ва уларнинг ғоявий-эстетик, фалсафий-психологик таҳлил моҳиятини, табиатини очишдан иборат.

Сўнги йиллар ўзбек ҳикоячилиги бўйича олиб борилган тадқиқотларнинг қўлами, миқёси, илмий-назарий савияси кутлуғ самараларига эришяётганлигидан далолат беради. Жумладан, ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадиий тафаккурнинг янгиланиши, миллий қаҳрамон муоммоси, бадиий-услубий изланишлар, воқеликни бадиий идрок этиш принциплари бир қатор ёзувчилар ижоди мисолида умумлаштирилади (1).

Кўринадики, ҳар бир тарихий ижтимоий даврда дунёқарашлар, мафкуралар ўзгаргани сингари инсонга бўлган қарашларнинг, инсон феноменининг таққин хусусиятлари ҳам ўз тарихига эга. Инсоннинг вазифаси масъулияти, бир сўз билан айтганда, табиат жамият ҳодисаларига ижтимоий воқеликка муносабати замонлар ўтиши билан ўзгариб келган. Шу маънода мустақиллик даври ўзбек ҳикоячилигида янги қаҳрамонларнинг маънавий-интеллектуал, фалсафий-психологик дунёсини давр, жамият ва ижтимоий воқелик билан уйғунликда ўрганишни ҳаётнинг ўзи тақозо этаётир. Чунки, Инсон-жамиятнинг онгли, жонли аъзоси. У тарихни яратувчи дунёвий умумбашарий қадриятлар асосида давр қиёфасини ўзгартирувчи буюк куч.

Хуршид Дўстмухаммаднинг "Бугун эрталаб" ҳикоясида психологик таҳлил, туйғулар реализми ўзгача кўринишга эга. Қаҳрамон ҳамма ҳикояларидагидек исм-шарифли эмас. У шеърлардаги лирик қаҳрамонга ўхшаб кетади. Яъни, дилидагини зоҳир этаётган шахс. Адибнинг лирик қаҳрамони ўз кўнглини тафтиш этиш, туйғулар ҳолатини тушунтириш, мазкур кечинмалар табиатини ижтимоий воқелик, ҳаёт реалликлари билан уйғунликда қузатаётган, ўз кечмишидан фалсафий маънолар ўқишга ҳамда ўқишга мойил интеллектуал шахс. "Қаллани ишлатиш керак". Ана шу таъкид, уқдириш, даъват қаҳрамонни ўзига,

ўзлигига, кечмишига, бугуни ва эртасига назар ташлашга, ўтаётган кунларидан маъно топишга ундайди.

"Одамзод қавми дунёга келиб орттирган дунёси ҳам шу қаллани ишлатиш!.. Айни сахармардондан ақл-шууримни қийин-қистовга олаётган бу ғалати "Қаллани ишлатиш керак!" деган маломатомуз жумланинг бугунга қандай даҳли бор?! Нима, қаллани ишламаяптими? Ахир, инсоннинг қалласи ишляптики, дунё мавжуд, ақс ҳолда нақ куёшнинг қораси ўчарди. Қанақасига ўчишини ҳам айттайми. Офтобнинг ҳарорат манбаи бор-ку, ўша одамларнинг миясига жойлашган, тушундиргани азим. Миялар қанчалик бақувват ва соғлом ишласа, куёшнинг нури шу қадар кучаяди. Кучайиш суръати секинлашса борми, куёш сўнади-қолади" (2).

Инсонни олқишлаш ёки қийиш осон. Энг оғиринг энг мушқули-уни тушуниш амри-маҳол. Ёзувчи қаҳрамоннинг қисматини англашга, кечмиши саҳифаларини ўқиш баробарида бизга ҳам тушунтиришга интилади. Қаҳрамон ўз қалбида қилт этиб тебранган ҳиссиёт маъносини ўқишга мойил, ва шу билан баробар, теварак-атрофидаги воқеа-ҳодисаларни ҳам англашга ташна. Уларнинг юзага келиши, тўғилиши, ўсиши, сўниши бир-бирга боғлиқ, бири-иккинчисини тўлдирувчи, бойитувчи жараёнлар.

Ёзувчи қаҳрамонни энг нозик ва қалтис ҳолатларга солиб қўяди, борлигини, бу ёруғ оламда борлигини қузатади.

"...Одамзод қавми ақлдан қочиб қутила олмаганки, ҳаёти қил устига кеп қолди. Ман-ман деган одамлар ақлдан воз кечаман, ақлнинг измига юрмайман, деган қарорга келган заҳоти билиш, билишга ташналик, боя айтганим-қизиқиш бутун аъзойи баданни занжирбанд этади. Занжирбанд этиб, дунёни кўзингга шу қадар тор ва қоронғу қилиб қўядики, зиммасига ўн-саккиз минг олам мувозанатини сақлаш юки ортилган бирдан-бир фикрловчи қаллани жонзод-инсон олий мувозанат чизган чизикдан узоклаша олмайди. Балки, ўша тақдир чизигига монанд тугилади, кўпаяди, яшайди, ўлади, қирилади. Яхши ҳам, ёмон ҳам, шох ҳам, гадо ҳам..." (3). Бу ерда туйғулар синтези, лирик эҳтирос, фалсафий мушоҳадокорлик инсонни бадиий идрок ва ифода этишдаги етакчи принциплар сифатида зоҳир бўлаётир.

"Билишга ташна бўлсанг қалланг ишлайди, қалланг ишлагани сайин куёшнинг тафти сақланади: шундан заминда ҳаёт шаъми сўнмайди. "Билгил ва кўркгил!" дегани ҳам шу: билмасанг билишга интилмасанг ҳолинг вой; У ҳолда... пировардида кўркүвга олиб борувчи билишга мубтало экан-да, инсон... Билиш кўркүвга эмас, муҳаббатга олиб борса-чи! Яъни, "билгил ва севгил!" тушуняпсанми тинимсиз билиш, билишга қизиқиш ўйлов аршидаги муҳаббат қошонасига олиб чиқса нимаси ёмон?! Наҳотки, инсонийлик мақомининг мунгли ва мунис мусиқасини тинглаб ором топмоқ учун муҳаббатдан кўра кўркүв таҳлика қулайроқ бўлса?"(4).

Кўринадик, бугунги ҳикоячилигимиз қаҳрамони "Бугун эрталаб" асари мисолида кузатилаётгандек, инсонни, жамиятни, дунёни, воқелик жараёнларини фалсафий идрок ва ифода этишдаги тафаккур теранлиги билан умуминсоний хислат-фазилятлар касб этаётир. Кўнгил деб аталган маънавий-психологик оламнинг зиддиятли, мураккаб, ҳам нурли ва яна айни пайтда қоронғу кўчаларини, одамийликнинг янги-янги қирраларини кашф этаётир. Туйғуларнинг фикрини ўқиш кечинмаларнинг маъносини ўқиш англаш сари тутинган туйғулар реализми Хуршид Дўстмуҳаммад ҳикоясида бадий психологизмнинг ўзига хос табиатини белгилаётир.

Х. Дўстмуҳаммаднинг "Бугун эрталаб" ҳикояси тажрибасида кузатадиган бўлсак, кейинги йиллар ҳикоячилигида олам ва одам сир-синоатларини, теварак-атрофимизни ўраган ижтимоий муҳитни фалсафий идрок этишга қаратилган фикр-тафаккур бош қаҳрамонга айланиб бораётганини кўриш мумкин.

Демак, бугунги кунда шахсни ижтимоий-психологик планда таҳлил қилиш бадий-эстетик тадқиқотчиликнинг муҳим хусусиятларидан бирига айланди. Зеро, адабиётшунос Нўмон Раҳимжонов таъбири билан айтганда, "ҳамма гап адибнинг қандай мавзу ва қаҳрамонларни танламасин, фалсафий-психологик таҳлил этиши ва инсоннинг зафари ёки инқирози орқали тириклик фалсафасини, жамият психологиясини, умр

ҳикматини бадий мужассамлаштира олиши, маънавий қадриятларни ҳимоя қилувчи умумбашарий мазмундаги хулосалар чиқара билишида" (5) экан.

90-йиллардан эътиборан, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг бадий эстетик изланишларида фалсафий-психологизм чуқурлашди. Адиб ҳикояларида инсонни тушуниш, ҳамда тушунтиришда фалсафий маънодорлик бадий тафаккурнинг устивор хусусияти бўлиб қолди. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг кейинги йиллар ҳикоячилиги мисолида айтадиган бўлсак, адибнинг аввалги ўн йиллик изланишларида ("Йўлакдаги одамлар", "Оқ либос", "Қоялардан баландда", "Саф", "Васий") лиризм, публицистик ўйлар, шахснинг ҳаётдаги ўрни, умрининг маъно-моҳияти хусусидаги мушоҳадакорлик синкретик ҳолда учрарди. Ана шу уйғунлик яхлит бир бадий системага айланиб бораётган эди. Мустақиллик, миллий мафқуранинг маънавий асосларини мустаҳкамлаш сари сафарбарлик адиб ижодига ҳам сифат ўзгаришлар олиб кирди. Инсон ва жамиятга башарий микёслардан нигоҳ ташлаш ўрганиш ва баҳолаш маданияти устивор тамойилга айланди. Хусусан, шахснинг руҳий ва фикрий эркинлиги ҳамда инсон бебаҳо интеллектуал қадриятдир деган фалсафий концепция адибнинг истиқлол даври ижодининг мазмун-мундарижасини белгилаб бермоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Дўстмуҳаммадов Х. Ҳозирги ўзбек ҳикояларида бадий тафаккурнинг янгилиниши. НДА, Тошкент, 1995; Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев ҳикояларининг бадий-услубий ўзига хослиги. НДА, Тошкент, 2000; Хамидова М. Ҳозирги ўзбек адабиётида миллий қаҳрамон муоммоси (Ш. Холмирзаев ижоди мисолида) НДА, Тошкент, 2001; Тавалдиева Г. Шукур Холмирзаев ҳикояларида воқеликни бадий идрок этиш принциплари. НДА, Тошкент, 2001; Сатторова Г. 90-йиллар ўзбек хи-

коячилигида миллий характер муоммоси. (Ғ.Хотам, Х.Дўстмуҳаммад, Н.Эшонкул ҳикоялари мисолида) НДА, Тошкент, 2002.

2. Дўстмуҳаммад Х. Бугун эрталаб ҳикоя. // Шарқ юлдузи. 1994. №9-10 сонлар. 135-б.

3. Ўша манба. 140-б.

4. Ўша манба. 141-б.

5. Раҳимжонов Н. Бугуннинг қаҳрамони ким? //Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. №6. 10-б.

Л.И. Штогриня - У истоков каракалпакской школы изобразительного искусства	135
Б. Базарбаев - Философские аспекты проблемы постмодернизма. Новый взгляд на человека	137
А.П. Ембергенов - Модель личности и этические взгляды Ажинияза.....	139
М.А. Утепбергенов - Социально-психологические особенности супружеских конфликтов в каракалпакской семье.....	139
Х. Хамидов - Тууыскан түркий тиллери тарийхы естеликлеринен	142
А.Т. Қазақбаева - Қарақалпақ тилиндеги -ла/-ле аффикси хәм оның фонетикалық вариантлары.....	144
З.У. Даўлетмуратова - Қарақалпақ тилинде "ата", "әке", "аға" атамаларының қолланылыўы өзгешеликлері.....	146
Ш. Кудьярова - Қарақалпақ хәм қазақ тиллериндеги фразеологиялық сөз дизбеклериниң өзгешеликлері.....	147
С. Шынназарова - Қанлыкөл аймағындағы каракалпақлардың сөйлеў тилиниң фонетикалық өзгешеликлері.....	149
Ф. Ешбердиев - Карақалпақ тилинде "бар" сөзи хәм оның қолланылыўы.....	150
Т. Бегжанов, З. Тилеуова, Г.А. Бекбергенова, К.Т. Бегжанов - Из профессиональной лексики рыбаков в каракалпакском языке.....	152
Қ. Қодиров - 20-йиллар морфологиясида сўз туркумларининг ажратилиши ҳақида	154
А.К. Оразымбетов - Модальлық қатнас хәм модальлық мәни.....	156
В.В. Уматова - Основные критерии выделения структурных типов сложного синтаксического целого	157
А. Рустамбеков - Тексты общественно-политического стиля - основные принципы их перевода .	160
Е. Пальчик - Использование подстрочника, воспроизведение метра и интонации - наиболее типичные проблемы при переводе поэтических произведений	163
Б.Х. Хошанов - Русские предложные конструкции и их разнообразные средства передачи в каракалпакском языке	166
С. Рузимбаев, Г. Эшчанова - Своеобразие портретной характеристики образов дастанов	168
Қ. Байниязов, Т. Байниязова - Н.Дәўқараевтын өмири хәм илимий-дәрестиўшилиқ хызметлери ҳаққында жана мағлыўматлар.....	169
А.М. Бекимбетов - Қарақалпақ фольклорындағы бәдик хәм гүлапсан жанры ҳаққында бир-еки аўыз сөз.....	172
С. Матякупов - Ҳозирги ўзбек хикояларида фалсафий-психологик таҳлил муаммоси.....	174
Ө. Әлеўов, С. Айтымов - Халық педагогикасындағы санаў илиминин қәлиплесиўи	176
М. Бержанова - Сабактан тыс жумысларда оқыўшыларға ҳуқықый тәрбия бериўдиң педагогикалық шәрт-шараятлары	177
М. Палўаниязова, С. Айтымов - Халықтың қол өнери хәм эстетикалық тәрбия	178
А. Тилегенов, Т. Артыкова - Мектеплерде қарақалпақ әдебиятын оқытыўда ўзликсизлик хәм избе-изликти тәмийинлеўдиң илимий-методикалық тийкарлары.....	179
М.К. Зарикеев - Комплексное методическое обеспечение компьютерно-информационной системы управления учебно-воспитательным процессом педагогического колледжа.....	181
М. Дәўлетов - Н.А.Баскаков - қарақалпақ тилиниң грамматикалық қурылысын дәслепки изертлеўши	182
А. Шерматов, Г. Каллибекова - О классификации дейктических слов	184
Г.Ш. Артыкова, Т.Х. Турумова - О проблемах изучения дисциплины "классические языки" на отделении славянской филологии.....	185
М. Қалендеров - Qaraqalpaqsha-o'zbekshe-anglishansha so'zlikti du'ziwdin' ma'nisi menen maqseti haqqinda	186
Қ. Жәримбетов - Қарақалпақ қосықлары: терминологиялық таллаў	187
А. Мамбетниязова, М. Аметова, Г. Нағметова - Гәп қурамындағы ажыратылған гәп бөлеклердиң анализлениўи (немис тили материаллары тийкарында)	188
Ж. Хошниязов, Р. Турганбаев - Отражение хозяйственных мотивов в каракалпакском эпосе....	189
О. Доспанов, Д.О. Доспанова, З.Ж. Тилеуова - Ценное исследование о культуре и торкоязычной литературе XIV века	190
О. Доспанов - Туркологлардың халық аралық конгресси	192
К. Тарихов, Р. Жарылқаганов - Олди-сотди шартномасида товарнинг сифати.....	193
Мадрейму Ережепову, известному физику - 70 лет	195